

KAZAK TÜRKLERİNİN TOPONOMİK EFSANELERİ*

Seyfullah YILDIRIM*

ÖZET

İnsan dış dünyayı tanıma ve tanımlama sürecinde çaresiz kaldığı durumlarda çevresini kendisine göre düşünüp değerlendirerek yapı, köken ve oluşumla ilgili birtakım düşünceler geliştirmiştir. Zamanla değişen ve gelişen bu düşünce serüveni sözlü türlerin oluşmasını sağlamıştır. İşte bizim yaşadığımız dünyayı tanımlama ve anlamlandırma sürecimizin ürünü olan türlerden birisi de efsanedir. Kısa, üslup özelliklerinden yoksun, gerçek olduğuna inanılan, terbiyevî karakterdeki anlatmalardır ve bize davranışlarımızın sonucuyla ilgili olarak birtakım çıkarımlarda bulunur. İnceleme konusu olarak ele alınan Kazak Türklerinde efsane kavramı genel olarak “aңыз”, “äpsana” ve “hikayat” gibi kavramlarla ifade edilir. Kazak Türklerinin efsaneleriyle ilgili çalışma yapan araştırmacılar farklı sınıflandırmalarda bulunmakla birlikte genel olarak Kazak Türklerinin efsanelerini tarihi ve toponomik olmak üzere iki ana başlık altında ele almışlardır. Bu makalede yer-su adlarının verilmiş nedenlerini açıklayan yirmi toponomik efsane ele alınarak bir sınıflandırma denemesinde bulunulmuş ve bu efsanelerin Türk kültürü ve mitolojisi içerisindeki yeri belirtilmeye çalışılmıştır

Anahtar Kelimeler: Efsane, Kazak Efsaneleri, toponomi, Gök Tanrı, Umay

TOPONYMIC LEGENDS OF KAZAKH TURKS

ABSTRACT

Throughout history humans have always made up some thoughts and theories when they haven't been able to understand what is going around in external world. In this process of defining and recognition some ideas about the origin, creation and composition of the world were developed. This course of thinking ended up with the formation of oral literature. One of the genres of this literature is myth. Legends are short narratives that are believed to be true, that have no stylistic features and that have educational aspects to give moral messages. They dictate us about the consequences of our inappropriate behaviors. Kazakh Turks name the term “legend” with the words “aңыз”, “äpsana” or “hikayat”. The academicians, although some of them offer some different classifications, generally classify the legends of Kazakh Turks under two topics as historical and toponymic legends. This paper examines twenty toponymic legends that were created to explain the names of regional places and places of water. Thus it is aimed to clarify the importance of these legends in Turkish culture and mythology.

Key words: Legend, Kazakh Legends, toponym, Sky Tanrı, Umay

---

* Gazi Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. El-mek: seyfiyildirim@gmail.com

Giriş

Günümüzün modern düşünceye sahip insanının aksine ilk devir insanları tabiat hadiselerinin nedenlerini bilmiyorlardı. İnsanlığın meydana geliş süreci, hayatla ölümün mahiyeti, yıldızların hareketi, denizin yükselmesi, yağmurun yağması, hayvan, bitki, toprak, orman, dağ, ateş, maden, vb. gibi hadise ve maddelerin teşekkül ve icadı onları hayret korku, heyecan ve memnuluk içinde birtakım hayaller kurmaya yöneltmiştir. Bu hayaller, insanın kendi ruhunu, hayatını, eşyaya, tabiata aksettirmesinden ibaret olan düşünce tarzını doğurmuştur. İşte canlı-cansız varlıklar ve tabiat hadiseleri karşısında kurulan, hayali tasavvur ve düşünceler henüz müspet zihniyete ulaşmamış toplulukların doğru, yalan şeklinde kabul ettikleri ilkel bilgileri oluşturmuşlardır. Kuvvetli bir geleneksel bağ içinde yaşayan ilk devir, mitos devri, hatta orta çağ insanları inandıkları bu bilgilere kainatta Tanrı, iyi ve kötü, yada taşı, büyücü vb. gibi üstün saydıkları maddi manevi kudretlere genellikle kişileştirme ve konuşurma yoluyla birtakım masallar uydurmuşlardır. Bugün masal sayılan ürünlerden genel olarak ayrı olarak düşündüğümüz toplumun ortak malı bu eserler, sonraları yeni din, kültür ve ekonomik şartların hazırladığı mekân içinde az-çok tarihî gerçeklerle beslenerek yazılı kaynaklara geçen efsane ve menkâbelere model olmuşlardır (Elçin, 2000; 314-315). Efsanenin yerli ve yabancı birçok bilim adamı tarafından birçok tanımı yapılmıştır. Bilim âleminde en çok kabul gören tanım olan Grimm Kardeşlerin tanımına göre efsane, “gerçek veya hayali muayyen şahıs, hadise ve yer hakkında anlatılan bir hikâyedir (Sakaoğlu, 1992;9). Efsaneler temelde bir oluşumu açıklarlar. Tanrıların, evrenin, insanların yaratılış ve ortaya çıkışlarını anlatır. Bunların yanı sıra ilk işlenen günahı, ölümün kökenini, tufanı, tanrıların insanları nasıl cezalandırdıklarını, avcılığın ve hayvancılığın başlangıcını, bitkilerin nasıl oluştuklarını, ateşin bulunuşunu, cinselliğin başlangıcını, yeryüzünün ilk çiftini ve ailesini, gelenek ve göreneklerin, törelerin, teknik bilgilerin kaynağını da kendine konu edinir. Efsanelerin birçoğu açıklayıcı niteliktedir. Dünyadaki ve hayattaki birçok varlığın neden ve nasıl ortaya çıktığına cevap vermeye çalışır (Örnek, 1988: 190). Biz bu çalışmamızda Kazak Türklerine ait olan yirmi toponomik efsaneyi konularına göre tasnif ederek inceleyeceğiz ve Türkiye Türkçesine aktarımlarını vereceğiz. Metinler Türkiye Türkçesine aktarılırken daha rahat anlaşılması amacıyla serbest bir çeviri metodu uygulayacağız.

Yeryüzünün tüm topluluklarında olduğu gibi Kazak Türklerinde de farklı türde çok sayıda efsane oluşmuştur. Kazak Efsaneleri üzerine araştırmalar XIX. yüzyılda başlar. İlk araştırmacılar Rus Çarlığı tarafından Türkistan’a gönderilen asker, bilim adamı ve misyonerlerdir (Ergun, 1997, C.I: 94-106). Türkiye’de müstakil olarak Kazak Türklerinin efsaneleri üzerine akademik anlamda yapılan tek çalışma, Bibigül Ospanaliyeva tarafından 2011 yılında hazırlanmış olan “Kazakistan’ın Jambıl Bölgesi Efsaneleri” adlı doktora çalışmasıdır. Ayrıca Metin Ergun tarafından hazırlanmış olan “Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi” adlı eserde de Kazak efsaneleri üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiş ve değişme motifinin olduğu efsane metinlerine yer verilmiştir (Ergun, 1997, C.II: 613-648).

Kazak sözlü edebiyatının incelenmesinde masaldan başka diğer nesir türlerin efsane kavramı içerisinde değerlendirilmesi bir gelenek haline gelmiştir. Bunun nedeni halk arasında “efsane ve masal”ın çok yaygın olması ve sadece kara söz yani nesir şeklinde anlatılan bu iki türün bulunmasıdır. Böyle olmakla beraber Kazakların masal sınıfına girmeyen diğer sözlü nesir türlerine geçmiş asırlarda folklorcular ve araştırmacılar tarafından farklı isimler de verilmiştir. Bu konuda ilk önce Şoqan Wälihanov’un adını anmak gerekir. O, tarihle ilgili anlatmaları “tariyhî aңызdar/ tarihî efsaneler” diye adlandırarak ilk defa efsanenin tarihî şahsiyetler ve olaylarla ilgili olduğunu söyleyip efsaneyi, masaldan da destandan da ayrı tutmuştur. Wälihanov’un düşüncelerini devam ettiren Potanin de Kazak tayfalarının ortaya çıkmasıyla ilgili anlatmalar ve tarihî kahramanlar ile ilgili anlatmaları “aңызdar (predaniya)” diye adlandırmıştır (Qasqabasov, 2002: 124-125; Kazahskiy Folklor v Sobranii G.N. Potanina 1972: 47-76; Potanin, 2007: 109-189;).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

Q. Jumaliyev ve T. Aqşolaqov'un birlikte hazırlamış oldukları Qazaq Ādebiyeti adlı eserde onlar, aңыз türünün tarihiliğine dikkat çekmişlerdir. Onlara göre aңыз, belirli bir kişinin adına ve onun yaptığı iş ve hareketlere bağlı olarak doğmuştur. Bazen aңызda gerçek olayla hayali olay birbirine karışmış olabilir. Bu yönüyle baktığımızda aңыз ile masal birbirlerine yakındır. Temel farkları, aңыз genellikle tarihte yaşamış insanlarla ilgili olarak kurulmaktadır. Aңызın tarihî bir kişinin etrafında doğmasının sebebi o kişinin kendi başında geçen bir hadise, üstlendiği belirli bir tarihî rol, toplumsal anlam ve yerine getirilmesi güç olan bir işle ilgili olmasıdır. Bu kişi bahadır, yönetici, şeşen (Özkan, 2000; 611) ya da halkın sıkıntılarını jurlayan mücadeleciler bir kişi olabilir. Bu kişinin yaptığı gerçek mücadeleye zamanla başka şeylerde eklenerek "o kişi yapmıştı denilip" her türlü gerçek işte bu şekilde efsaneye döner. Bu hadiseyi birisi hafızasında tutup sonraki nesle aktarır. Aңыз ne kadar hayali olaylar karışırsa karışsın aңыз dönen kişinin kendi şahsı eski, ilk şeklinde kalır (Jumaliyev vd.1996: 40). Yine araştırmacı Haled Dosmuhammedulı da makalesinde aңызın tarihiliğine dikkat çeker. Özellikle Kazak, Özbek, Kırgız, Karakalpak gibi Türk boylarının ortaya çıkışı ve Kazak Türklerinin tayfalara bölünüşüyle ilgili anlatıları aңыз kapsamında değerlendirir (Dosmuhammedulı 2007: 8). Bunlardan anlaşılacağı üzere araştırmacılar burada aңыз türünün tarihî bir kişi etrafında meydana gelen tarihî olayların zaman içerisinde halk muhayyilesinde almış olduğu değişikliklerle ilişkili olarak ortaya çıktığına işaret etmektedirler. Yani burada aңызın öne çıkan özelliği onun tarihiliğidir. Yine araştırmacı Āwelbek Qoñıratbayev de aңызın tarihî olay, tek kahraman, yürük at, olağanüstü kuş, yer-su, ay ile güneş ve yıldızlarla ilgili olarak anlatıldığına dikkat çeker (Qoñıratbaeyev 2004: 191).

Kazak Sovyet dönemindeki folklorcular içerisinde aңызı ayrı bir tür olarak ele alıp inceleyerek onun tür ve özelliklerini ortaya koyan kişi Muhtar Āwezov'dur. Āwezov, aңызın özelliklerini şöyle tarif etmiştir: "Hikāye edilen kişinin ömründeki gerçek işleriyle karakterinin tasvir edilmesinden doğmuştur. Anlatının tarihî bir kişiyi alıp ona hiç benzemeyen bir kahraman şeklinde bugüne getirmesi olmaz. Her bir efsanenin temelinde tarihte yaşamış bir kişinin gerçek görünüşünün çok yönlü özellikleri anlatılır" (Āwezov-Sobolev 1939: 288; Āwezov 1962; 55; Qasqabasov 2002: 125). Yine Mālik Āabdullin'de Muhtar Āwezov'un görüşlerine katılır ve efsanelerin ilk örneklerinin halk için hizmet eden ve tarihte yaşamış insanların yaptıklarının ve ömürlerinin hikāye edilmesinden doğduğunu belirtir (Āabdullin 1996: 152).

Önceleri masalların içerisinde ele alınıp incelenen efsaneler, masalların bir alt grubu olarak sınıflandırılmıştır. Kazak Türklerinde de aңыз türü de ilk başlarda ertegi/masalın bir alt türü olarak kabul edilmiş ve bundan dolayı da masal tasnifleri içerisinde yer almıştır. Muhtar Āwezov 1927 yılında kaleme almış olduğu "Qazaq Ādebiyeti" adlı eserinin masallar kısmında, masalın türlerinden birisini de "aңыз ertegi/efsane masallar" başlığı altında incelemiştir (Āwezov 1991: 168-171). Yine Āwezov, Leonid Sobolev ile birlikte kaleme aldıkları "Epos i Folklor Kazahskogo Naroda" adlı makalede de masal türlerinden birisini "Legendı i Küy Legendı/ Efsaneler ve Müzik Efsaneleri" olarak ele almışlardır (Āwezov-Sobolev 1939: 228-238). Ye. Kostyuhin de masallar ile ilgili yazmış olduğu maddede masalları tasnif ederken "bılıçki*, predaniya, legendı/ efsaneler" diye bir başlık açarak efsaneyi masal içerisinde değerlendirmiştir (Kostyuhin 1968: 232-235). Yine Mālik Āabdullin de masalları incelerken onların bir kısmını "Turmıs-Salt Ertegileri Jāne Aңызdar/ Toplumsal Hayatla İlgili Masallar ve Efsaneler" başlığı altında incelemiştir (Āabdullin, 1996: 103-151).

Kazak Türklerinin efsaneler üzerine türlü tasnif çalışmaları yapılmıştır. Āwelbek Qoñıratbaeyev Kazak Türklerinin efsanelerini mitik ve tarihî olmak üzere ikiye ayırmıştır

* Bılıçki: Olağanüstü masalların kökenleri olarak kabul edilirler. Efsanelerden farklı olarak gerçeğe daha yakındırlar. Genel olarak gerçekte olmuş olduğuna inanılan bir olaya dayanırlar. Abartılı anlatım söz konusudur.

(Qoñıratbaeyev 2004: 191). Kazak efsaneleri üzerine en kapsamlı çalışmayı yapmış olan Seyit Qasqabasov ise Kazak Efsanelerini tarihî ve toponomik (yer-su adlarıyla ilgili) olmak üzere iki kısma ayırmış, küy/müzik anıplarını ise bunlardan ayrı olarak ele almıştır (Qasqabasov 2002: 131). Kazaklarda yer-su, dağ-taş, yurdu mekân tutma ve ırmak-göl ile ilgili efsanelerin sayısı oldukça fazladır. Bütün ömrünü tabiatın içerisinde geçiren halk, kendisini kuşatan âlemi bilmek isteyip bu âlemlerle ilgili olarak çok sayıda mit, efsane ve anlatılar oluşturmuşlardır. Bir yerde olan vakıya hiçbir olağanüstü ve sihirli kavramla ilişkilendirilmeden anlatılıyorsa böyle anlatılar “toponomik efsane” olarak adlandırılır. Böyle anlatıların temel özelliği mekânın adının nasıl ortaya çıktığını anlatmak değil o mekânda olan vakıyı haber vermektir. Fakat uzaktan bakıldığında anlatıcı mekânın adını açıklıyormuş gibi görünmektedir. Toponomik efsaneler, gerçek tarihî efsanelere göre daha sanatlı bir anlatıma sahiptir. Burada sanatlı ve hayalî anlatmanın tarihten haber verme fonksiyonu değiştirilerek ibret verme özelliği ön plana çıkarılmaktadır (Qasqabasov 2002: 150-151).

Biz hazırlamış olduğumuz bu çalışmada örnek olarak aldığımız yirmi toponomik efsane metnini tasnif ederek bunların Türk mitolojisi ve Türk kültürü içerisindeki yerini göstermeye çalışacağız. İnceleme konusu olarak ele aldığımız yer adlarıyla ilgili bu efsaneleri, **1. Göl ve pınar adlarıyla, 2. Dağ/ taş ve belirli bir çevre adlarıyla, 3. Şehir adlarıyla ilgili olmak üzere üç ana başlık altında ele aldık.**

1.1. Göl ve Pınar Adlarıyla İlgili Efsaneler: İncelediğimiz metinlerde göl ve pınar adlarıyla ilgili altı efsane vardır. Bu efsanelerden Buwrabay Şehri ve bu şehirden adını alan Buwrabay Gölü ile ilgili iki adet efsane bulunmaktadır. “Buwrabay efsanesi”nde buranın ve burada bulunan yer adıyla adlandırılan gölün bu adı almasının sebebi burada yaşayan Ak buwra isimli bir deveye bağlanmaktadır. “Eski zamanlarda burada yaşayan ve olağanüstü özelliklere sahip olan bu deve, burada yaşayan insanları düşmanlardan korumaktadır. Daha sonra bir savaşta düşman eline düşmektense Gök Tanrı’ya yalvararak taş kesilir. Deve şeklindeki bu taş bugün hâlâ oradadır. Ve halk devenin su içtiği o gölü de devenin adından yola çıkarak Buwrabay Gölü olarak adlandırmaktadır.” Buwrabay’ın ortaya çıkışı efsanesi”nde ise “Bu bölgenin ve bölgede bulunan gölün Gök Tanrı tarafından yaratılması anlatılır. Bu anlatı mitolojik köklü bir efsanedir. Ve buranın Buwrabay olarak adlandırılmasıyla ilgili olarak bize her hangi bir bilgi verilmemekte sadece oranın ne şekilde ortaya çıktığı anlatılmaktadır.” Burada halkın deveyi iyeli/ kutsal olarak kabul etmesi bize Türk Mitolojisi’ndeki “ıduk” kurbanı olarak ruhlara adanıp tabiata salıverilen hayvanları hatırlatmaktadır. Kurban olarak tabiata salıverilen bu hayvanlar kutsal olarak kabul edilir ve hiç kimse o hayvanlara dokunmaz (Kaşgarlı Mahmud, 1998, C.I: 65). Yine kutsal olarak kabul edilen deve Kuran-ı Kerim’de Hud Suresinde Hz. Salih (a.s) ile ilgili kıssanın anlatıldığı kısımda da geçmektedir. Bu kısım şöyledir: “Ey kavmin! İşte şu, Allah’ın dişi devesi, size bir mucizedir. Bırakın onu yeryüzünde otlasın. Ona kötü bir maksatla el sürmeyin, sonra sizi yakın bir azap yakalar. Hud/ 63.” Bu iki örneğe baktığımız zaman devenin kutsal kabul edilmesi ve ayrıca onun olağanüstü özelliklerinin bulunması bize hem İslamiyet’in hem de eski Türk dininden kalan izlerin bir arada olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

“Döngelek-Zerindi Köl” adlı efsanede o bölgede bulunan gölün ortaya çıkmasıyla ilgili şöyle bir efsane anlatılır: “Sevdiği fakir gençle kaçan zengin kızın, babasının adamları tarafından yakalanmak üzereyken kolundaki altın bileziği çıkarıp babasının adamlarına fırlatmasıyla orda birden bire bir göl ortaya çıkar ve böylece gölün bu yakasında kalan âşıklar kurtulur.” Göl, bileziğin yuvarlak şeklinden dolayı Döngelek/yuvarlak göl ya da bileziğin altın olmasından dolayı altın sözünden gelen Zerindi olarak adlandırılır.

“Balkaş Muhabbet Gölü” isimli efsanede ise yine zengin kızla fakir gencin hüznü sonla biten hikâyesi anlatılır. Sevdiği, babası tarafından öldürülen Balqaş’ın kendisini gölün sularına

birakarak ölmesi ve kızın aşkından, sadakatinden dolayı halkın da bu göle kızın isimi olan Balqaş adını vermelerinin hikâyesi anlatılır.

“Şeytan Gölü” adlı efsanede de yine zengin bir kızla fakir delikanlı öyküsü vardır. Beraber kaçan bu gençlerin ve bir arkadaşlarının farklı şekillerde göle düşerek ölmesi sonucu halk burayı Şeytan Göl olarak adlandırmıştır.

“Şilter Evliya ve Kırk Yoldaşı” adlı efsanede ise namaz kılarken düşmanlar tarafından saldırıya uğrayan Şilter’in namazını bozmayarak Allah’tan kendilerini taşa döndürmesini dilemesi ve onların taş kesildikleri yerden çıkan üç pınardan bahsedilir. Burada pınarların adlarının efsane kahramanının adıyla bir ilişkisi bulunmamakta Şilter ve arkadaşlarının adı o muhite ad olmaktadır.

“Umay Ana Pınarı” adlı efsanede ise bir anne varını yoğunu hasta küçük oğlu için harcar ama yine de oğlunun derdine deva bulamaz. Nihayet elinde kalan son şey olan oğluna küçükken yaptığı yedi gök boncuktan oluşan hamail bileziği, yolda gördüğü ve kendisine Umay Ana’nın şeklini çağrıştıran yaşlı ağaca, Umay Ana’ya adak adarmış gibi o ağacın dallarına bağlar. Fakat bilezik koparak yere düşer ve yedi boncuğun düştüğü yerden yedi pınar ortaya çıkar. Bu pınarların suyuyla kadının hasta çocuğunun iyi olur.

1. 2. Dağ/Taş/Yer Adlarıyla İlgili Efsaneler: İncelemiş olduğumuz efsaneler içerisinde bu konuyla ilgili olarak sekiz efsane bulunmaktadır. Bunların içerisinde “Jeke Batır Dağı”, “Oqjetpes Dağı”, “Jumbaqtas”, “Şilter Evliya” ve “Ağlayan Ana” efsanelerinde şekil değiştirerek taşa dönme vardır. Bu efsanelerde şekil değiştirme tabiat unsurlarının insan, hayvan gibi varlıklara benzetilmesiyle yapılmıştır. Bu Efsanelerdeki kahramanlardan Jeke Batır, Oqjetpes, Jumbaqtas ve Şilter, buldukları güç durumunda düşman eline düşmemek için Tanrı’ya duaları neticesinde Tanrı tarafından taşa çevrilmişlerdir. Ağlayan Ana efsanesinde kadın, evladını beklemek için taşa dönmüştür. Herhangi bir dua ya da beddua geçmemektedir. Otawtas Dağı Efsanesinde ise düşmanlardan kaçan kızla delikanlı yarılan otağ şeklindeki kayaya girerler. Otağ şeklini çağrıştıran bu taşın bulunduğu dağ Otawtas Dağı olarak adlandırılmıştır. Tolağay Dağı efsanesinde küçük bir dağı sırtlayıp memleketine getiren kahramanın, dağ omuzlarında yorgunluktan uykuya dalması ve sırtındaki dağında delikanlının üzerine kapanmasından dolayı halk, kahramanın adını bu dağa vermiştir. Dağ adıyla ilgili efsanelerden bir diğeri olan Şubar At efsanesinde ise yarışmada hiçbir atın çıkamadığı sarp bir dağı çıkararak birinci gelen şubar attan dolayı dağa bu ad verilmiştir.

Ayrıca yukarıda göl adlarıyla ilgili olarak incelediğimiz efsanelerden Buwrabay efsanelerinde de içerisinde dağ, göl ve şehri barındıran bir muhitin yaratılışıyla ilgili efsaneler olduğu için onları da bu gruba alabiliriz.

1.3. Şehir Adlarıyla İlgili Efsaneler: Metinlerde şehir adlarıyla ilgili dört efsane bulunmaktadır. “Aqmola/ Akmezar” efsanesinde, yerin bu ismi almasına sebep o civarda yaşayan, halkın sevgisini kazanmış ve kâhinlik gibi özellikleri de olduğu için halk tarafından ayrıca evliya olarak da görülen bir hocayla ilgilidir. Peşine düşen bir zenginden kaçarken bozkırda üşütür ve hastalanarak ölür. Ölmeden önce yanında bulunan arkadaşlarına “Beni uzağa götürüp zahmet etmeyin, burada bırakın. Başıma mezar yaparken saz (kamuş) ve çamuru keçinin yağı ve sütüyle karıştırıp öyle yapınız.” diye vasiyet eder. Ve daha sonra mezarı yapanlar bakarlar ki mezardan her tarafa ışık yayılmaktadır. Bunun üzerine halk oraya Aqmola adını verir.

“Qarağandı Efsanesi” adlı efsanenin temelinde de zenginliğinin haddi hesabı olmayan bir cimrinin, sürü sürü hayvanlarının kut’u bereketi olarak kabul ettiği bir kara koyunun kaybolmasıyla ilgili bir hadise vardır. Bir gün, bu kara koyun kaybolur ve gece vakti çobanlar onu aramaya çıkar. Ay ışığında gördükleri her karartıyı kara koyun sanırlar fakat yanına vardıklarında onun da

qarağan* olduğunu görürler. Onlardan birisinin morali bozulmuş bir halde “Nereye varsan qarağay, burası qarağandı yermiş” demesi üzerine burası daha sonraları Qarağandı olarak adlandırılmıştır.

Ekibastuz şehriyle ilgili anlatılan efsanede ise bozkırda mola veren bir ticaret kervanının yemek pişirmek için odun ararken bir farenin yuvasından çıkmış siyah yuvarlak taşları görmeleri ve onları getirip ateşe atmaları anlatılır. Taşların yanma özelliğini gören insanlar daha sonra toplanıp buraya tekrar gelmek isterler. Buraya işaret olsun diye de yanlarında bulunan büyük parça iki tane tuz parçası koyarlar. Dönüşte burayı “eki bas tuz/ iki baş-parça tuz” un olduğu yer diye ararlar. Daha sonra burada Ekibastuz adlı bir şehir kurulur. Burası dünyanın en büyük kömür madenlerinden birisidir.

“Bayanawıl” şehriyle ilgili efsanede ise dillere destan güzelliği olan Bayan adlı kızın zengin babası, gelen dünürlerden bıkarak onun adına yeryüzü cenneti gibi bir köy yaptırır. Ondan sonra o yer Bayanawıl adını alır.

2. Motifler:

2.1. Gök Tanrı: Metinlerde Gök Tanrı'ya ve Gök Tanrı dinine ait unsurlar görülmektedir. Buwrabay efsanesinde halk, Ak buğranın iyeli olduğunu ve Gök Tanrı tarafından kendilerini düşmanlardan koruması için gönderildiğine inanmaktadır. Halk bu deveyi kutsal olarak görmektedir. Çünkü bu deve, düşman askerlerinin yaklaştığını, hükümdarın hasta olacağını ya da bir musibete uğrayacaklarını önceden anlayarak haber verebilme gibi olağanüstü özelliklere sahiptir. Halkın bu deveye kutsiyet addetmelerinin temel sebebi onu Gök Tanrının göndermiş olduğuna inanmalarıdır.

Yine Buwrabay'la ilgili bir diğer efsanede de Kazak tayfalarından birinin Gök Tanrı'yı kızdırması neticesinde Gök Tanrı yeryüzündeki bütün ormanları, dağları, nehirleri ve gölleri silip süpürerek torbasına koyar ve alıp kuzeye doğru gider. Ama Tanrı'nın torbası deliktir. Hapşırması gelir ve hapşırıldığında ormanların, dağların, nehirlerin ve göllerin bir kısmı torbanın deliğinden dökülür. Bu olay tam da şimdiki Buwrabay'da meydana gelir. Daha sonra Tanrı, yeryüzünü insanlara paylaşır. Kazaklara bomboş bozkır düşer. Tanrıya yalvarmaları neticesinde Tanrı, Kazaklara torbasının dibini silkeleyerek dünyadaki en güzel yeri, Buwrabay'ı verir. Bu efsanede Gök Tanrı dininin etkileri hâlâ derin bir şekilde saklanmaktadır. Tanrının hapşırmasıyla torbanın deliklerinden dökülen dağlar, ormanlar, göller ve ırmaklar yeryüzündeki tabiat unsurunu tamamlar. Bu bize Altay yaratılış mitinde Ülgen'in Kişioğlun'dan suya dalarak toprak çıkarmasını isteme hadisesini hatırlatır. Fakat Altay anlatısından farklı olarak Buwrabay efsanesi ilk yaratılıştan ziyade sonradaki paylaşımı anlatır.

Metinlerdeki Gök Tanrı kavramında birtakım değişiklikler olmuştur. İslamiyet'e geçilmesiyle beraber Ülgen, Erlik gibi kavramların devam etmesine rağmen bunların eski mükemmel sıfatları devam etmemektedir. Bu özellik Buwrabay efsanesinde çok net bir şekilde karşımıza çıkar. Tanrı'nın torbasının delik olması bize kusurlu bir Tanrı tipi sergilemektedir. O artık sıradan insanın özelliklerine de sahiptir.

Efsanelerde inanç ikilemi de göze çarpar. İyeli olan Ak buğra Gök Tanrı tarafından gönderilmiş olmasına rağmen canını teslim etmeden önce yönünü kutsal Kâbe'ye doğru döner. Yine Oqjetpes Tawı Efsanesinde Oqjetpes hem farzını yetine getirir hem de düşman eline düşeceği vakit Kudretli Gök Tanrı'ya yalvararak kendisini taşa çevirmesini ister. Bu anlatılarda Gök Tanrı inancına ait izler bulunmakla beraber inanç, işlevini kaybetmiştir. Bunun bir diğer örneği de metinlerde hem Gök Tanrı hem de Yaratıcı tabirlerinin kullanılmasıdır.

* qarağan: Boyu 0.5 cm ile 2 m arasında olan çalı türünden bir bitki.

2.2. Umay Ana/ Ağaç Ana ve Kutsal Kayın Ağacı: Eski Türk inancında Umay, loğusa kadınların, çocukların ve hayvan yavrularının koruyucusudur (İnan, 2000; 34-35). İslamiyet'ten sonra bu inançta birtakım değişiklikler olmakla beraber halk arasında hâlâ izlerinin sürdürdüğünü göstermektedir. Bu efsaneye göre: “Alatawların/ Aladağların eteklerinde yaşayan bir aile her şeylerini hasta olan küçük çocuklarını iyi etmek için harcarlar. Fakat yine de çocuklarını hiçbir tabip iyi edemez. Bir gün annesi, evi toparlarken keçenin altında çocuğunun hamail bileziğini bulur. Bu bileziği çocuğu küçükken gök rengi akik yedi boncuktan (taştan) kendisi yapmıştır. Bunu da tabiplere verir fakat onlar bu bileziği değersiz bulurlar. Kadın, çaresizlik içinde ve perişan bir vaziyette evine dönerken yolda yaşlı bir alıç ağacı görür. Bu yaşlı ağaç sanki dallarını kadına doğru uzatarak onu merhametle kucaklayıp teselli verecekmiş gibi durmaktadır. Biçare kadın uzun süre ağlar ve o ağacı anası gibi görerek derdini kederini ona döker. Ondan sonra da sanki Umay Ana'ya veriyormuş gibi hediye şeklinde oğlunun hamail bileziğini ağacın dalına iştirir. Fakat bileziğin ipi kopar ve boncuklar yere saçılır. Boncukların düştüğü yerde o anda tıpkı boncukların sayısı gibi yedi tane küçük pınar fişkirir. Kadın bu pınarlardan aldığı suyu çocuğuna içirir ve çocuk iyi olur. Sonra o çevredeki yaşlı kadınlardan birisi bu ağacın, ağaca dönüşmüş Tanrı Ana, Umay olduğunu ve kendisine, yalvarışını duyarak merhamet ettiğini söyler. Çünkü Umay bütün lohusa kadınlar ile çocukların koruyucusudur. İşte o zamandan beri bu yedi çeşmenin suyu şifalı olarak görülür ve bu bölgeyi halk Umaybulak olarak adlandırır. Sabahın erken saatinde buraya gelinilirse çeşmenin dibindeki gök renkli akik boncuklar görülebilirmiş. Fakat bunları Umay Ana herkese değil sadece gönlü saf olanlara gösterirmiş”. Bu efsanede hem Umay Ana hem de kutsal ağaç ana motifi vardır. Umay Ana Türk mitolojisindeki kutsal Ulu Ana isimlerinden biridir. Sonraları Kazak ve Kırgız dillerinde de onun adı “May-ene” şeklinde de saklanmıştır. Daha sonra da yine bu halklarda doğum yapan gelinlerin doğum sürecinin ve genel anlamda da kadınların ve çocukların koruyucusu olarak görülmüştür. Ayrıca o, ev hayatının da koruyucusu olarak görülür. Bugün Kazaklar arasındaki “menin qolım emes, Biypatpanıñ (Bibi Fatımanıñ) qolı/ benim elim değil, Fatma Ana'nın eli” denilen söz bazen “menin qolım emes, May-eneniñ qolı/ benim elim değil, Umay Ana'nın eli” şeklinde de söylenir (Qondıbay 2004: 17). Yani eski Türk inancındaki Umay Ana, İslamiyet'ten sonra halk arasında Fatma/Fadime Ana inancına dönüşmüştür. Bu efsane de Umay Ana yine Türk Mitolojisinde kutsal kabul edilen bir nesneye, ağaca dönüşmüştür. Efsanede kadın da bu ağacı tıpkı kendi anası gibi görür. Ağacın uzayan dallarını kendisine kucak açan anasına benzetir. Zaten Umay, “kayın ağacıyla” beraber gökyüzünden Tanrı Ülgen tarafından indirilmiştir. Onun için inanç içerisinde hâlâ Umay ve ağaç birlikteliğinin izleri devam etmektedir. Bu, Altay yaratılış mitindeki inancın halk arasında efsane şeklinde hâlâ yaşamakta olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca efsanede Umay Ana'ya hediye sunuyormuş gibi hamail bileziğin ağaca ilinmesi halk arasında Umay Ana'ya hediye sunma geleneğinin devam ettiğini de göstermektedir. Hediye sunma şekli de Altay Türklerinin “kıyıra-calama” (Dilek, 2007: 46-47) olarak adlandırdıkları bez parçalarını dilek dileyerek ağaca bağlama şeklinde yapılmaktadır. Yine Umaypınarı efsanesindeki hamail bilezikte bulunan gök renkli yedi boncuk/taştaki yedi ve gök renkleri de kutsiyet ifade etmektedir. Yedi sayısı göğün katlarını simgeler. Taşların gök renkli olması da Gök Tanrı'yı çağırıştırıp bu taşların gökten yani Tanrı katından geldiği izlenimini vermektedir.

Efsanelerde karşımıza çıkan bir diğer motifte Türk mitolojisinde yine kutsal olarak kabul edilen kayın ağacı motifidir. Kayın ağacı Tanrı Ülgen tarafından Umay Ana'yla beraber gökten indirilmiştir, yani kutsaladır. Kazak Türklerinin sözlü anlatılarında da bu kutsallık hâlâ yaşatılmaktadır. “Oyuncu Kayın Ağaçları” efsanesinde “oyunları, eğlenceleri, usta âşıkları ve mahir gençleri ile tanınmış olan bir topluluğun ünleri zamanın hanının kulağına kadar gider. Bu insanları merak eden han, kılık değiştirerek bunların oyun-eğlence düzenledikleri yere gelir. İnce, ak ipek elbiseler içerisinde erkin bir şekilde oynayan kızların hünerlerinden izleyicilerle birlikte han da kendisinden geçer ve boş bulunarak yaşayın evlatlarını diye bağırır. O zaman insanlar sesin geldiği tarafa baktığında o kişinin hanları olduğunu anlarlar. Hanın kendilerini böyle serbest

Turkish Studies

kıyafetler içerisinde ve rahat bir oyun ortamında görmesinden dolayı oyun oynayan kızlar çok utanır ve Kudretli Tanrı onları o anda o suretleriyle ebediyete kadar saklamak için bir araya toplanmış oynayan ak kayınlara çevirir”. Kızların ak kayına benzetilmesi motifine başka anlatı türlerinde de rastlanılmaktadır. “Mamay Batır’ın Armanı/ Mamay Bahadırın Hayali” adlı masalda, “Köktırnakları öldüren Mamay Batır’a bahadırlığından dolayı âşık olan peri kızı Mühiriya’nın etrafındaki apak kayın gibi bir top kız “damat, damat” diyerek Mamay Batır’ı karşılar.” (Qazak Erteğileri 2000: 49). Yukarıdaki efsane de ve bu masalda ak kayının kızlarla bir tutulması ve kızların kayına benzetilmesi edebî bir tasvirde ziyade halk arasında hâlâ yaşatılmakta olan eski mitolojik inançların parçalarıdır (Qondıbay 2004: 481). Yine Jeke Batır Efsanesinde de kahramanın okunun tasviri yapılırken “Uzun kayın ağacından oku kilometrelerce uzağa fırlayarak düşmanı deviriyormuş” diye tasvir edilir. Burada da kayın kelimesinin kullanılması kahramanın olağanüstülüğünü tamamlar niteliktedir.

2.3. Aşk Motifi: İncelediğimiz efsanelerden beş tanesi aşk teması üzerine kurulmuştur. Jumbaqtas, Döngelköl, Balqaş Mahabbat Köli, Şaytanköl ve Otawtas efsanelerinde karşımıza çıkan temel motif “zengin kız, fakir delikanlı” motifidir. Bu efsanelerde “fakir delikanlıyla zengin kız” birbirlerini severler. Delikanlı ne kadar yiğit ne kadar mahir olursa olsun kızın zengin babası, kızını fakir delikanlıya vermek istemez. Sonunda gençler kaçarlar. Jumbaqtas Efsanesi’nde sevgilisinin ölümü üzerine kız, Allah’a yalvararak kendisini taşa çevirmesini ister. Döngelköl Efsanesinde babasının adamlarına yakalanmak üzereyken altın bileziğini onlara atar ve hemen orada bir göl ortaya çıkar. Balqaş Mahabbat Köli Efsanesinde sevdiği, babası tarafından gölde boğdurularak öldürülen Balqaş adlı kızın kendisini gölün sularına bırakmasıyla halk, göle bu adı verir. Şaytanköl Efsanesinde kaçmaya karar veren zengin kızla fakir delikanlının birinin kazara birisinin de aslıdan korkup uçurumdan düşerek ölmesi neticesinde halk göle bu adı verir. Otawtas Efsanesinde de yine kaçan gençlerin kızın babasının adamları tarafından yakalanmak üzereyken büyük otağ şeklinde bir kayanın yarılması ve onların da taşın içine girmesi sonucu halk dağa bu adı verir.

Bu efsanelerde temel motif zengin fakir çatışmasıdır. Ama buradaki zengin fakir çatışması Sovyetler Birliği döneminde sosyalist realizm/ toplumcu gerçekçilik akımıyla öne çıkan, zengin yerilerek sıradan halkın övülmesi hadisesi ve zenginlerin feodal/ hanlıklar devrinin, bir kalıntısı olarak görülmeleri anlayışı değildir. Buradaki çatışma Türk Halk edebiyatının farklı türlerinde karşımıza çıkan genel geçer bir motiftir.

Efsanelere genel olarak baktığımızda efsane kahramanlarının bazı özellikleri destan kahramanlarına benzer. Oqjetpes Tawı/ Okyetmez Dağı efsanesinin kahramanı Oqjetpes şöyle tasvir edilir. “O, günden güne değil saatten saate büyüymüş. On yaşına geldiğinde boyu o kadar uzunmuş ki yaşlılarının attıkları ok onun göğsüne bile yetişmiyormuş... Hiçbir at veya deve Oqjetpes’le onun silahlarını kaldıramıyormuş. Bunun için alp, file biniyormuş”. Yine, Tolağay Tuwralı Efsanede Tolağay, “yıldan yıla değil, günden güne er yetmeye başlar”. Jeke Batır Jaylı Efsanede de Jeke Batır şöyle tasvir edilir: “Onun arkadaşı yokmuş. Adette de zaten bahadırların yanlarında savaşçıya ya da askerlere ihtiyaçları da yokmuş. O, yalnız yaşayıp yalnız savaşıyormuş. Onun için halk ona Jeke/ yalnız, tek Batır adını vermiş. Artık, Kazakları tek başına kendisi koruyan Jeke Batır sağ olduğu müddetçe hiçbir düşman oraya girmeyi aklından bile geçiremiyormuş. Onun göğe uzayan yüce, büyük bir yayı varmış. Uzun kayın oku kilometrelerce uzağa fırlayıp uçarak düşmanı deviriyormuş. Bu yayın telleri öyle sağlammış ki güçlü denilen kırk asker bir araya gelip çekemiyorlarmış”. Bu tasvirler baktığımız zaman buradaki kahramanların tarifleri ve onların yetişmesi kahramanlıkla ilgili anlatılardaki (destan, kahramanlık masalı vb. gibi) kahramanları hatırlatır.

4. Metinler

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

4.1. Buwrabay Tuwralı Añız/ Buwrabay Efsanesi

Kökşetaw, dağlarının üstündeki gökyüzünün masmavi ve ışıltılı, havasının da temiz ve berrak olduğu için “Kökşetaw” diye adlandırılmıştır. Geçmiş zamanlarda bu dağları erkin, mağrur bir ak baş buğra mekân etmiş. O buğranın, büyük görünüşü, sık yününün beyazlığı ve güzelliğinin vasıfları gören herkesi hayrete düşürüyormuş. O yalnız, iyeli buğra, tek başına dolaşıyor, tek başına yaşıyor ve hiç kimseye baş eğmiyormuş. Onun doğduğu yer, Kökşetaw ormanlarının sık ağaçlıklarıymış. O, suyu, temizliği ve berraklığından dolayı halkın Kümisköl/ Gümüşgöl olarak adlandırdıkları bir gölden içiyormuş. Ak buğra her gün tam gece yarısında Kümisköl’e su içmeye geliyormuş. Onun, oraya geldiği patikası da tekmiş.

Bu buğra iyeliymiş. O, düşman askerlerinin yaklaşmasını (bir) gün öncesinden sezip, bozlayarak halkı yaklaşmakta olan tehlikeden haberdar ediyormuş. Ayrıca buğra, hanın hastalığını da önceden biliyor bu günlerde huzursuz bir şekilde feryat ederek bozlayıp, iyice huysuzlaşıyormuş. Korkulu günlerin öncesinde ak buğra, durmadan bozluuyormuş. Onun bozlamasını duyan civardaki insanlar ve bozkırın halkı, çabucak toplanıp, düşman saldırılarını durdurmak için ordu kuruyor, güç topluyorlarmış. Halk, ak buğraya Tanrı gibi saygı gösteriyor, onu kendilerini bela ve musibetten koruması için Gök Tanrının gönderdiği kutsal bir hayvan sayıyorlarmış.

Uzun yıllar geçmiş. Günlerden bir gün insanlar arasında bir hunhar zalim peyda olmuş. O, kendisi gibi tuhaf, deli, başıbozuk zalimlerden bir topluluk kurmuş. Fakir-fukarayı ve korumasız kimseleri yağmalıyor, yabani av, kuş ve hayvanları da acımasızca telef ediyormuş. Onlar, hayvanlar ve insanlara yaklaştıklarında ak buğra bozlayarak haber yetiştirmiş, av hayvanları ve (insanlar) da kötü niyetli zalimlerden kaçıp kurtulmuşlar. Fakat bu zalimler de halkı buğranın bozlayarak uyardığını anlayıp artık onu öldürmek için peşine düşmüşler.

Bir gün buğra, sık ormanı güçlü ak gövdesiyle tam ortadan yarıp gelirken avcılara denk gelmiş. Bir yağmacı hemen uzun okuna elini atıp, ak buğranın göğsüne nişan alarak okunu atmış. Demir uçlu ok, iyeli hayvanın göğsünü delip geçerek, hörgücünden çıkmış. Buğranın ağzından kanlı köpük saçılmış. Kendisine bu acıyı çektireni demir toynaklarıyla tepmek isteyip, yüksek sesle bozlayarak ileri doğru atılmış. Yağmacının ödü kopup, atını kamçılıyarak kaçamaya koyulmuş.

Ağır yara alan ak buğra, geri dönerek doğup büyüdüğü Kümisköl’ün yakasına gelmiş. Canını teslim etmeden önce, başını kutsal Kâbe’ye çevirip gözünü yummuş. İyeli hayvan o halde iki hörgüçlü ak dağa dönmüş ve ebedi olarak katılıp kalmış.

Bu dağın büyüklüğü 690 metre. Arka hörgücünden hayvanı ortadan ayırarak geçen okun çıkıntısı bugün hâlâ durmakta. O zamandan beri ak buğranın yaşadığı yer de susuzluğunu kandırdığı göl de Buwrabay diye adlandırılmaktadır (Janaydarov 2006: 156-157).

4.2. Buwrabay’dın Payda Boluwdı Jaylı Añız/ Buwrabay’ ın Ortaya Çıkması Efsanesi

Kazaklar Alataw’ın eteklerine yerleşerek Balqaş, Aral ve Hazar etraflarını mekân ettikleri eski zamanlarda o yerlerin her taraf göl, ırmak, dağ ve orman imiş. Suyu bol, geniş yataklı sularında kaynayan balıkları ve sık ormanlarında oynayan avları insanın gözünü kamaştırıyormuş. Uzun asırlar boyunca böyle sürüp gitmiş. Fakat günlerden bir gün Kazakların bir tayfası yanlış bir şey yaparak Yaratıcıyı sinirlendirmiş. İnsanlara çok kahrılanan Tanrı, her taraftaki ormanları, dağları, nehirleri ve gölleri silip süpürerek torbasına koymuş ve kuzey tarafa doğru yürüyüp gitmiş. Fakat Yaratıcının torbası delikmiş. Tanrı yürüyüp gitmiş, yürüyüp gitmiş. Bir vakitte onun hapşırması gelmiş. Hapşırınca torbasının deliğinden ormanların, dağların, göllerin birazı düşmüş. Bu durum tam da şimdiki Buwrabay’ın olduğu yerde olmuş.

Yaratıcı, yeri, insanları ve toplumları yarattıktan sonra onlara dağlar, denizler, göller, ırmaklar, düzlükler, otlaklar ve yaylımları paylaştırmaya başlamış. O zaman hepsini başkalarına dağıtmış. Kazaklara da sadece uçsuz bucaksız düz bozkır düşmüş. Sahra halkı, tabiatın güzel bir köşesini vermesi için Yaratıcıya yalvarmışlar. Bütün bir halk “kuru uçsuz bucaksız bozkır ile çorak çölde yaşanılabilir mi” diyerek hüngür hüngür ağlamışlar. O zaman Yaratıcı da “böyle bir huzursuzluk vererek iyi niyetli göçebe halkı aniden kırdığını” düşünmüş. O, kendisinin güzel tabiat köşelerini sakladığı ufak çuvalına baksın dibinde sadece dağların kalıntısı, azıcık güzel orman, onlarca soğuk yemyeşil ırmak ve göller kalmış. Bunlar en değerli şaheserlermiş. O zaman Yaratıcı tam sahranın ortasında durup küçük torbasını silktiğinde yeryüzündeki en güzel yeri, Buwrabay’ı yaratmış (Janaydarov 2006: 158).

4.3. Jeke Batır Jaylı Aңыз/ Jeke Batır Efsanesi

Kökşetaw/Gökçedağ’da yılkılarına bakan Kazak tayfaları içinde görünüşü dağ gibi bir bahadır varmış. Onun arkadaşı yokmuş. Adette de zaten bahadırların yanlarında savaşçı veya askerlere de ihtiyaçları yokmuş. O, yalnız yaşıyor yalnız savaşıyor. Onun için halk ona Jeke/ yalnız Batır adını vermiş. Artık, Kazakları tek başına kendisi koruyan Jeke Batır sağ olduğu müddetçe hiçbir düşman oraya girmeyi aklından bile geçiremiyor. Onun göğe uzayan yüce büyük yayı varmış. Uzun kayın oku, kilometrelerce uzağa fırlayıp uçarak düşmanı deviriyormuş. Bu yayın telleri öyle sağlamış ki güçlü kırk asker bir araya gelseler de çekemiyorlarmış.

Bir gün Jeke Batır, karınca gibi her tarafı sarmış olan düşmana denk gelmiş. Böylece, dünyada şimdiye kadar görülmemiş bir savaş başlamış. Jeke Batır’ın çelik zırhını normal okla delemeyeceklerini anlayan düşmanlar ona dev oklarla atmaya başlamış. Oklar buz gibi demir çemberlerle sarılmış bahadırın zırhına değip tekrardan geri uçuyorlarmış. O kanlı savaşta sayısız düşman askeri ölmüş. Fakat onların yerine durmadan yeni askerler akıp geliyor, savaş iyice kızıştırmış.

Sonunda düşmanın demir okları bahadırın çelik zırhını yarıp sökmüş. Jeke Batır’ın yanında yardım edecek yoldaşı da yarasını saracak kimse de yokmuş. Huyu böyleymiş, ne yaparsınız. Yarasından su gibi kan akmasına rağmen yine de bahadır, düşmanlarla savaşarak onları öldürmeye devam etmiş. Gün geceye kavuşmuş, gecenin ardından tekrar güneş doğmuş. Jeke Batır o zamanda da bıkip yorulmadan düşman saldırısını durdurmuş, meydan kanla dolmuş. Arkasında korumasız köylerle çocuklar ve yaşlıların kaldığını bildiği için Jeke Batır düşmanı durdurup onları kendi yurduna geçirmemiş.

Artık o, eski gücünü toplayıp düşmanın sıra halindeki orta tarafına doğru aslan gibi kükreyerek ileri atılmış. Bunun kendisinin son kuvveti olduğunu sezen bahadır, bütün sesiyle: “Düşmanı vatanıma adım attırmam. Burada sağlam bir kale olup kalayım!” diye bağırmış.

Böylece bahadır, iki dağın arasına düşmüş ve onları bağlayan sağlam bir kaleye dönüşmüş. Düşmanı Sاریarqa’ya geçirmeyerek öylece katılıp kalmış. O alp, yamacın zirvesi olup halen bugün de durmakta. Uzaktan, bahadırın sivri uçlu miğferi, gür kaşları, göğsünü kaplayan sarkık sakalı, kavisli burnu, arkaya doğru eğilmiş vücudu ve deri çizmeli dev ayakları apaçık görülmekte (Janaydarov 2006: 160-161).

4.4. Oqjetpes Tawı Tuwralı Aңыз/ Okyetmez Dağı Efsanesi

Jeke Batır’a kadar mı yoksa ondan sonra mı, kim bilir. Bu aydınlık dünyada o Buwrabay’da Oqjetpes denilen bir bahadır yaşamış. Küçük yaşlardan itibaren onun hem aklının hem de sağlam kuvvetinin ünü etrafa yayılmış. Çocuk, günden güne değil saatten saate büyüyormuş. On yaşında boyunun uzunluğu o kadarmış ki yaşlılarının göğe doğru attıkları ok onun göğsüne dahi yetişemiyormuş. Bunun için halk ona Oqjetpes/ Okyetmez diye isim vermiş. O, daha

yaşarken efsaneye dönmüş. Herkes onu övüyor, seviyormuş. Boyu ne kadar büyükse gücü ve gayreti de o kadar şiddetliymiş. Hiçbir at veya deve Oqjetpes'le onun ağır silahlarını kaldıramıyormuş. Bunun için alp, file biniyormuş.

Kazak halkının tarihinde Ulu bozkırda savaşız, günlük güneşlik ve huzurlu geçen hiçbir on yıl olmamış. Düşmanlar barışsever halka tıpkı aç kurtlar gibi sürü sürü saldırarak rahat vermiyorlarmış. Her durumda Oqjetpes Batır, kuzey sınırında savaşarak düşmanlarını her zaman yeniyor onların her birini bir tarafa kovalıyormuş.

Bu defaki saldırıda düşmanların sayısı o kadar fazlamış ki onları tam olarak saymak mümkün değilmiş. Oqjetpes Alp birkaç gün dinlenmeden savaşa da düşman askerlerinin sürüsü azalmıyor tekrardan artıveriyormuş. Ölen iki üçünün yerine dört beşi peyda oluyormuş. Onlar, hiç farksız, (tıpkı) masallardaki ejderhanın kesilen başları gibi tekrardan büyüyor gibiymiş. Öylede olsa Oqjetpes Alp, düşmanı bozguna uğratmış. Onlar merhamet dilenmiş ve çil yavrusu gibi dağılıp kaçmışlar. Günlerdir uyumayan iyice halsizleşen bahadır, onların peşine düşmemiş. Göğü titreten kuvvetli sesiyle düşmanın ardından birkaç kez bağırdıktan sonra dinlenmeye yönelmiş.

Batır, Kümisköl'ün yakasına oturmuş, zırhını ve elbiselerini çıkarmış, farzını yerine getirip, gönül rahatlığıyla gümüş dalgalara koyulup gitmiş. Bu göl suyunun yaraya şifa olduğunu iyi bilen Kazak bahadırları, her seferinde büyük savaşlardan sonra göl kenarında buluşup, şifalı suya girerek yaralarını tedavi ederlermiş. Şimdi Oqjetpes de rahatlamak için suya girip, etrafındaki beş kilometrelik dalgaları dalgalandırarak kıyıyı dövdürüyormuş.

Bahadır, suya girdikten sonra dinleneyim diyerek Kökşetaw yamaçlarındaki kuğu boyunlu alımlı çam ağaçları arasındaki yeşil çayırılığa yanının üzerine yatmış. Vatanını düşman saldırısından kurtararak gönlü ferahlayan dikkatsiz bahadır, yorgunluğundan tedbir almayı unutup rahat bir şekilde uykuya dalmış.

Fakat zalim düşman, arkalarından kimse gelmediği için geri dönerek Oqjetpes ile tekrardan savaşmaya karar vermişler. Artık onlar hileye girişmişler. Kendi ajanlarını göndererek alpi gözetlettirmişler. Böylece düşmanları, Oqjetpes'in dağ eteğinde uyuduğu haberini duymuşlar. Sayısız düşman askeri, bahadırın uyuduğu yere saldırarak çabucak onu yakalamaya yönelmişler. Fakat o, bu sırada uyanmış. Elinde silahı olmadığı için çam ağaçlarını, kayınları kök ve damarlarıyla birlikte söküp düşmanı bu ağaçlarla kırmaya başlamış.

Bu sefer düşman öncekinden de çokmuş. Onlar ölmelerine bakmadan üst üste saldırmaya devam etmişler. Bu vakitte bahadır da kendi ecel saatinin geldiğini anlamış. Çünkü o, bitmez düşman ve tükenmez savaşlardan iyice yorulmuş. Bir vakitte ayağı taşa takılan Oqjetpes hızla yere düşmüş. O anda düşmanlar ona karınca gibi saldırarak el-ayağına hemen iple bağlamaya başlamışlar. Fakat Oqjetpes Batır tutkuna düşer mi? O, bütün sesiyle gökyüzüne: "Hey Kudretli Gök Tanrı, beni düşmanların elinde biçare etme! (Biçare olacağıma) beni taşa çeviriniz!" diye bağırarak yakarmış.

Gökyüzü, yürek dağılayan yiğidin arzusunu duyarak onu bomboş bir dağ doruğuna çevirmiş. Alpin savaşçı fili sahibinin savaşta öldüğünü görüp, dağın doruğuna gelerek onun tepesine yatmış ve o da taşa dönerek katılıp kalmış.

Bizim babalarımız Oqjetpes doruğu ve onun tepesindeki file benzeyen büyük taşın ortaya çıkmasıyla ilgili böyle bir sırrı anlatırlar (Janaydarov 2006: 161-165).

4.5. Oqjetpes Şığı/ Okyetmez Doruğu

Sarıarqadaki Kökşetaw dağlarını hem bahadır hem de çok iyi avcı olan bir kişi mekân tutmuş. İşi kartal salıp av avlamakmış. O zamanlarda Kökşe'yi, akıp gelen "Ural'ın ak otığı adlı

çok güçlü kartallar mekân tutmuş. Bahadır avcı bir gün avlanırken şimdiki “Oqjetpes” adı verilen, kuvvetli dev taşları el ile istif edilmiş gibi ve başı sivri, mızrak batırılmış gibi duran büyük dağın başına bir kartalın, insana benzer bir şeyi dürerek alıp gidip konuverdiğini görmüş. O arada “Aman Allahım, bunun yiyeceği, insana benziyor göy^{*}” diye düşünmüş ve hemen yayını alarak, kartala nişan alıp atmış. Fırlayan ok sivri dağın ortasından geçmiş (fakat) nişan aldığı zirvenin başına yetişmeyerek yere düşmüş. Kurtaramayacağını sezen bahadır avcının gönlüne kötü bir his düşüp, hemen koşarak evine gelse eşi ağlayıp inlemekte. Az önceki kartalın düdüğü yem, bahadır tek çocuğuymuş. Yanıp kavrulan bahadır “hiç olmazsa yavrumun kemiklerini gömeyim” düşüncesiyle “düşüp ölsem artık canımın ne kıymeti var” diyerek tevekküle bel bağlamış. Önceleri kuştan başka hiçbir insanın çıkmadığı sivri dağa çıkarak, kızının kemiklerini alıp dağın dibine gömmüş. Ondan sonra işte bu keskin, derin uçurumlu taş dağa “Oqjetpes” diye at koymuşlar (Janaydarov 2006:166).

4.6. Jumbaqtas Tuwralı Aңыз/ Bilmecetaş Efsanesi

Eski zamanlarda bu dünyada çok zengin bir adam yaşamış. Birkaç bin yilkısı, birkaç oğlu ve tek bir kızı varmış. Kızının güzelliği çevresindekilerin hepsinden fazlaymış. Kız, sadece güzel değil hem akıllı hem de hamaratmış. Babası kızını han oğluna hiç olmazsa bey oğluna vermeyi düşünüyormuş. Kibirlenen zengin, başka hiç kimseyi de kendisiyle denk ve dünür olmaya layık görmüyormuş.

Bir gün bunların köyüne hem ozan hem avcı hem de on parmağında on marifet olan mahir, yakışıklı bir delikanlı gelmiş. Delikanlı, kayın dombırasıyla^{*} halk türkülerini dertli dertli söylüyor gerekli durumlarda kendisi de türküyü hem yazıp hem de söyleyebiliyormuş. Atışmada ona denk rakip bulunmuyormuş. Halk onun gibileri “on parmağında on marifet”, “yiğitlerin sultanı” diye övermiş. Vakti geldiğinde delikanlı, zenginın kızıyla tanışmış. Onlar ilk görüşte birbirlerine âşık olmuşlar. Aşk duygusu ikisini birbirine bağlayarak hiç kimsenin söndüremeyeceği bir arzu ateşiyle alevlendirmiş.

Fakat zengin, ne kadar hünerli olursa olsun yoksul delikanlıya kızını vermeye hiçbir şekilde razı olmamış. Bunun için gençler kendi yazgılarını kendileri çözmeye karar verip kaçmışlar. Onlar köyden çıkarak günler sonra Buwrabay eteklerine ulaşmışlar. Şimdilik takip edilmekten, bela ve musibetten kurtulmuş gibi görünüyorlarmış.

Böylece âşıklar orada beklemeye karar vermişler.

Bir gölün kenarında sıcak, suyu berrak, balığı çok, küçük parlak bir koy varmış. Eskiden beri insanlar oraya Köğildir/ Mavimsi Koy diyorlarmış. Durgun, parlak sularında masal kuşları, ak kuğular, yüzüp duruyormuş. Derinliklerinde kocaman kocaman balıklar (kum gibi) kaynıyorlarmış. Gençler o koyun yakasına yerleşmişler.

Onlar küçük bir kulübe yapmış ve balıkla beslenerek, gürleşip büyüyen yeşilliklerin, çimenlerin ortasında ömür sürmeye başlamışlar. Delikanlı, çam ağacından küçük, güzel bir kayık yapmış. Tedbiri tamamen unutup gölün ortasına kadar giderek mutluluk dolu şarkılar söylüyormuş. Bu arada kozalağı yumuşacık açılan dağ lalesi gibi kız ile delikanlının gamsız, sıkıntısız aşkları da gül açmış. Aşk sarhoşu olan kız ile delikanlı aradan kaç günün geçtiğini tamamen unutmüşlar.

Babası, kızının kaçıp gittiğini öğrendiğinde yanıp tutuşmuş ve çok sinirlenmiş. Ayağıyla yeri tepip, akli başından giderek, bağırıp çağırılmış. Öfkelenen baba, eşine dostuna ok gibi fırlayıp, ne yapıp yapıp kaçakları bulup getirmelerini emretmiş. Oğullarının her birinin yanına savaşçılar

* göy, qoy: Söz arasında ya, ise, ki vs gibi anlamlarda kullanılan edat. Sözü muhatabına onaylatmak için tasdik edatı olarak kullanılır.

* dombıra: Kazak Türklerinin iki telli milli müzik aleti.

verip, gençleri bulmadan dönmemelerini buyurarak göndermiş. Delikanlıyı öldürmelerini, kaçan kızını alıp eve getirmelerini emretmiş.

Babasının öfkesinden korkan oğulları, bütün sahrayı dolaşmışlar ve birkaç aydan sonra askerler Buwrabay'a ulaşmış.

Fakat kaçaklar peşlerinden gelenleri görüp ellerine geçirdikleri eşyalarını apar-topar almış ve koşarak gidip kayığa binerek gölün ortasına doğru gitmeye koyulmuşlar. Takipçiler şaşırıp kalmış. Ne var ki göl bu, ırmak değil, hiçbir yere yüzüp gidemiyorsun. Böylece onlar âşıkları yakalamak için uygun bir vakti bekleyerek kıyıda gözetlemeye başlamışlar. Kaçakların kayığının Kögildir Koy'un sağında solunda görüldüğüne dikkat ederek, sivri uçlu sadaklarını seçip sık otlar arasına saklanmışlar.

Sonunda bir gün kız ile delikanlı kayıkla kıyıya yakın yüzmüşler. Kızın kardeşleri bu uygun fırsatı kaçırmamışlar. O anda birkaç tane ok, delikanlının göğsüne doğru ıslık çalarak uçmaya başlamış. Fırlayan oklardan biri, delikanlının tam yüreğine isabet etmiş. Ölümcül yara alan delikanlı kayıktan düşmüş, gölün gümüş suyu kızıl kana boyanmış.

Sevdiğinin öldüğünü gören kız, Feryat figan etmiş. Kız, sevdiği olmadan yaşayamayacağını bildiği için, kollarını göğse açarak Tanrıya “kendisini işkencecilerin eline düşürmeyip taşa çevirmesi için” yalvarmış. Tanrı ona merhamet ederek dileğini yerine getirmiş. Gölün ortasındaki kız ve kayık, kaşla göz arasında büyük bir kayaya dönüşmüş.

Kögildir Koy'undaki bu kayaya hangi tarafından bakılırsa, nice farklı bilmece, gizem ve suretleri görmek mümkün. Bir taraftan bakıldığında o, kız ile delikanlının yüzdüğü kayığa benziyor. İkinci taraftan saçını yele savuran (bir) kız aklı getiriyor. Oradan birazcık ileriye yüzüldüğünde kendisinin sevdiğine ağlayan, bugüne kadar sevdiğine doğru kederlenip ağlayan, yaşlı kadına dönüyor.

Bilinen bu sebeplerden dolayı da bu kaya Jumbaqtas/bilmecetaş diye adlandırılmış olmalıdır (Janaydarov 2006:166-170).

4.7. Biyiş Qayıdar Tuwralı Añız/ Oyuncu Kayın Ağaçları Efsanesi

Buwrabay Dağının eteklerinde gençleri sadece şarkıcı, oyuncu, âşık ve mahir olan bir halk yaşıyor. Onlar Kumis Köl'ün doğu tarafındaki küçük alanda toplanarak orada kendilerinin oyun ve eğlencelerini sergiliyorlarmış. Şarkı söylüyor, dombıra ve kopuz ile melodi çalıyor, neşe içinde eğleniyorlarmış. Neticede onlar çok güzel oynuyorlarmış.

Bu halkın gençlerinin hepsinin becerikli, usta ve mahir oldukları hanın kulağına da çalınmış. O zaman han, onların hünerlerini kendi gözüyle görmek istemiş. Fakat yanına çok yaver ve asker alarak giderse halkın tedirgin olabileceğini düşünmüş. Bu yüzden sıradan halk gibi, çok eğlenmek için, gümüş gölleri çevreleyen ormanlara, insanlara görünmeden, dikkat çekmeden varmayı yeğlemiş.

Bir gün gençler küçük meydanda toplanarak, şarkı söylüyorlarmış, oyun eğlence iyice koyulaşmış. Han, sıradan insan şeklinde giyinip tek bir muhafızla onlara yaklaşmış. Çoğunlukla beraber, kalabalık içinde durup gençlerin hünerlerini seyretmiş, fakat onu hiç kimse tanımamış.

Eğlence iyice kızışmış. Artık sıra oyun oynamaya gelmiş. Alanın ortasına her biri birinden güzel genç kızlar çıkıp gelmişler. Onların her biri üzerlerindeki ak ipekten dikilmiş elbiseleriyle dolunaydan güzelmiş. Güzeller binlerce defa döne döne oynamaya başlamışlar. İnce fidan gibi eğilen bedenlerine insan, “(sanki vücutlarında) hiç kemik yok gibi” deyip kalıyor. Ak gömlekleri süzülen oyun ile sallanıp dökülüyormuş. İzleyicileri kendilerine öyle hayran etmişler ki

oyunu seyredenlerin (sanki) nefesleri kesilmiş gibiymiş. Han, bu harika görüntüye o kadar hayran kalmış ki sevincinden boş bulunarak: “Harika! Bin yaşayın evlatlarım!” diye bağırmiş.

Halk, o anda bunu söyleyen adama bakmış ve onun han olduğunu anlamışlar. Hepsi onunla selamlaşip iltifat etmeye girişmişler.

Oyuncu kızlar hem şaşırıp kalmışlar hem de oyunun serbestliğinden utanarak, girecek delik bulamamışlar. Berrak, ak ipekten dikilen elbiseleri çok inceymiş. Kızlar, hanın sesini işittikleri andaki halleriyle kimildamadan öylece katılıp kalmışlar. Kudretli Tanrı o anda onların sonsuzluğa suretlerini yaparak şekillendirmeye karar vermiş ve oyun oynayan kızları bir araya toplanmış oynayan ak kayın ağaçlarına döndürmüş.

Buwrabay’a yolu düşen insan sanki zorunlu bir şekilde oyuncu kayın ağaçları topluluğuna varır. Kızlar gibi her türlü oyun ritmiyle binlerce defa dönerek donup kalan ak kayın ağaçları, kendilerinden geçmiş heyecanlı hisleriyle neşe içinde oynayan ak ipek gömlekli güzel kızlardan farksızdırlar (Janaydarov 2006: 170-171).

4.8. Döngelek Köl Jaylı Aңыз/ Döngelek Göl Efsanesi

Bu, eski zamanlarda olmuş bir hadise. Genç delikanlı komşu köydeki kıza âşık olmuş. Kız da ondan hoşlanıyormuş. Onlar evlenmek istediklerinde kızın ana-babası buna karşı çıkmış. Onlar, güzel kızlarını zengin, varlıklı bir adama vermek istiyormuş. Fakat bu delikanlı çok fakirmiş. O zaman gençler tevekkül diyerek köyden kaçıp gitmişler. Fakat onların kaçtıkları çabuk anlaşılmış ve babası peşlerinden adam göndermiş. Gönderdiği adamlar onların peşinden gitmişler ve yetişmeye az kalmış, şöyle böyle yakalayacak gibi olmuşlar. Ama kız korkmamış, ardına dönüp altın bileziğini onlara fırlatmış. O anda bileziğin düştüğü yerde uçsuz bucaksız bir göl peyda olmuş. Delikanlı ile kız böylece kurtulup gitmişler. Peşlerinden gelenler gölün diğer tarafında kalmışlar.

O zamandan beri bu göl “altın” sözünden çıkan “Zerendi” diye adlandırılmış. Bu, yusuvarlak güzel gölün suyu hem temiz hem de gözyaşı gibi berrak (Janaydarov 2006: 172).

4.9. Şilter Äwliye Men Qırıq Serigi/ Şilter Evliya İle Kırk Yol Arkadaşı

Geçmiş zamanlarda Şilter denilen bir evliya varmış. Allah’a kulluğu bırakmayan, yaptığı işi doğru, gönlü sütten ak, niyeti adil ve sözü tatlı bir adammış. Bir gün yolculuk yaparken yanındaki kırk kişiyle beraber Qazıgurt dağının eteğine gelip konaklamışlar. Yemek yiyip dinlendikten sonra ikindi namazını kılmaya niyetlenmişler. Namaz kılarlarken dağdan inen eşkıyalar, evliyayı arkadaşlarıyla beraber öldürmeye niyetlenerek hemen harekete geçmişler. Şilter ile yanındaki kırk dostu namazlarını bozmayıp devam etmişler. Namaz üstündeki evliya, Yaraticıdan:

-Ey Allah’ım! Bizi düşman elini düşürme, taşa çevir, dondur! Diye dilemiş.

Rahmetli aziz Şilter’in dileği kabul olarak, dostlarıyla beraber taşa dönüp kalmışlar. Onun için halk burayı “Kırık Şilter Evliyanın Yeri” diye adlandırmış. Orada birbirin karşısında üç çeşme ortaya çıkmış. Üçünün tadı da devası da üç türlüymüş. Biri iç ağrılarına, ikincisi göz ağrılarına, üçüncüsü kulak ağrılarına şifa, deva... (Janaydarov 2006: 176).

4.10 Jılağan Şeşe/ Ağlayan Ana

Şimdiki Türkistan civarında Babay Qorğan köyü var. Orada “Jılağan Ata” mağarasına tesadüf edilir. Onun niye öyle adlandırıldığı bilinmiyor. O mağarada her otuz kırk dakikada bir, su şırıldayarak akıyor sonra duruyor. Sadece belli bir zaman aralığında, bu şekilde dışarıya çıkan suyun sihri bilinmiyor.

Orada, tam mağaranın karşısında, eğilmiş duran büyük bir taş var. Yan tarafından bakıldığında insan şeklini çağrıştırıyor. Halk onu “Yaşlı Adam” diye adlandırmış. Taştan, insan gözü şeklinde damlayarak su akıyor. İnsanlar arasında bununla ilgili şöyle bir efsane var.

Bir kadın ayı günü tamam olup doğum yapmış. Fakat dokuz ay dokuz gün beklediği çocuk doğmayıp onun yerine karnından bir mes* çıkmış. Ne yapacağını bilemeyen gelin, ağlayarak gec gündüz Allah’a yalvarıyormuş. Birileri ona: “Yüzünü kibleye doğru dönerek, yürüyüp git. Fakat arkana bakma. Bakarsan hepsini kaybedersin” demiş.

Böylece gelin yüzünü kibleye doğru dönerek yürüyüvermiş. Bir hayli yürüdüktan sonra sabredemeyerek arkasına bakmış. O anda sırtındaki mes yarılmış ve içinden bir çocuk çıkarak kaçmaya başlamış. Çocuğun o zaman yere düştüğünde çıkan izi hâlâ bugünde durmakta.

Çocuk kaçarak “Ağlayan Ata” mağarasına girip gitmiş. Onun öncesinde anasına dönüp: “Artık sen beni asla göremeyeceksin. Ben sana yokum. Yeryüzüne sadece ahir zamanda bir defa çıkacağım” demiş.

Bıçare anası da mağara ağzında taşa dönüp, ömür boyu ağlayarak çocuğunu beklemekte diyor halk efsanesi. O yer hâlâ bugün Mes diye anılmaktadır (Janaydarov 2006: 185-186).

4.11.Tolağay Tuwralı Aңыз/ Tolağay Efsanesi

Geçmiş zamanlarda geniş bağırlı Arqa (bölgesi) sırtlarının ortasında bir kavim varmış. Yerleri yaylada, canları rahatta mutlu mesut yaşıyorlarmış. Bereketli yerden mesken tutan, hayvanlar için de insanlar için de zengin bir yer olan, bu yurdun insanların, “Biz de her şey var. (Bize) sadece bu malı ve canı koruyacak bir bahadır gerek” diye tek bir hayalleri varmış

Günlerden bir gün ailelerin birinde altın aydarlı* (bir) alp çocuk dünyaya gelmiş. İl yurt toplanıp büyük toy yapmışlar.

Çocuk, yıldan yıla değil günden güne er yetmeye başlamış. Hısım akrabaları da gelişen çocuğu göz değmesin diye kendi adıyla çağırarak Tolağay* diye çağırılmışlar.

Günlerden bir gün o yere bir damla yağmur düşmemiş, (yurttan) mutluluk çekilip halk kedere duçar olmuş. Halkın başına gelen bu sıkıntı Tolağay’ı da çok rahatsız etmiş. Ondan sonra Tolağay, Dâna denilen yaşlı aksakala giderek akıl danışmış. O zaman yaşlı adam: “Evladım Tolağay! Bizim yerimiz düz. Bulutların toplanıp duracağı dağ yok. Yağmurun olmaması bu sebepten” demiş.

Buna Tolağay: “Ata siz izin verseniz, ben gidip bir yerlerden dağın birini sırtıma alıp getirsem olmaz mı? Demiş. O zaman yaşlı adam: “Evladım Tolağay! Yurdunu düşünerek yanıp tutuşuyorsun (fakat) dağı sırtlayarak, alıp getirmek kolay değil. Ancak böyle bir isteğin varsa güney memleketinde alp dağların aksakalı olan Alataw/Aladağ adlı dağ var. İzni ondan isteyeceksin” demiş ve hayır duasını da etmiş.

Böylece Tolağay yola çıkmış. Ardan ay, yıl geçtikten sonra akbaşlı Alataw’a ulaşmış. Aksakal’a “Esselamu aleykum” diye selam verip isteğini söylemiş. Mağrur Alataw, talep eden yiğide büyük hürmet göstermiş ve eteğinde yerleşmiş küçük dağı Tolağay’a yükleyip göndermiş.

Tolağay ilk adımını sert atmasıyla omzuna düşen yük ensesini ezmiş ve gittikçe takatten düşürmeye başlamış. Aradan çok zaman geçmiş. Sırtında dağ, yorulup bitkin düşen Tolağay,

* mes: Bazı yiyecek ve içecekler için kullanılan, önu yarılmadan bütün olarak yüzülmüş hayvan derisi, tulum.

* Aydar: Başın tam tepesinde bırakılan saç.

* Tolağay: Durmadan esen rüzgâr. Bomboş (alan, orman vb.)

yurduna yaklaştığında dizleri bükülerek düşmüş ve uykuya dalmış. Sırtındaki dağ, bahadır delikanlının üzerine düşüp kalmış.

O günden beri Tolağay'ın o dağ altında uyuduğu söylenir. İşte deminki küçük dağı da halk, Tolağay diye adlandırmaktadır (Janaydarov 2006: 188).

4.12. Aqmola Jaylı Aңыз/ Aqmola Efsanesi

Eski zamanlarda bir hoca, insanları ve çocukları okutmasıyla Arqa bölgesi halkı arasında tanınmaktaymış. Onun hocalığı sadece öğrenci okutmakla ilgili değilmiş, ayrıca müneccimliği de varmış. Böyle bir özelliği olan adamı evliya olarak görüp saygı gösteren halk, bir şeyleri kaybolduğunda ya da bu tarz başka durumlarda da o hocaya başvuruyorlarmış.

Adamın birisinin bir miktar yılıksı kaybolmuş. O, hocaya gelip yardım istemiş. Hoca bunun sonunun nereye varacağını düşünmeden yılıkayı, komşu köydeki bir zenginın gaspçılarının alıp götürdüklerini söylemiş. Hocanın tahmini doğru çıkmış ve yılıklar o zenginın sürüsünde bulunmuş. Kinlenen zengin artık hocanın peşine düşüp rahat vermemeye başlamış.

Sebepleri çoğaldıktan sonra hoca, o memleketten kaçıp gitmiş. Amaçsız bir şekilde bozkırda dolaşırken hoca, yolda soğuk aldirarak hastalanmış ve nihayetinde ıssız bozkırda ölmüş. Ölmeden önce yanındaki dostlarına: “Beni uzağa götürerek boş yere avare olmayın, burada bırakın. Başıma mezar yaparken kamış ile çamuru keçinin yağı ve sütüyle karıştırarak öyle yapın” diye vasiyet etmiş.

Emanetini söylediği gibi yaparak yerine getiren insanlar, mezarı yaptıktan sonra baksalar ki hocanın mezarı gündüz gözüyle bembeyaz parlamakta. Onun için halk o bölgeye Aqmola/Akmezar diye ad vermiş (Janaydarov 2006: 193).

4.13. Qarağandı Tuwralı Aңыз/ Karagandı Efsanesi

Eski zamanlarda sahrada cimri bir zengin varmış. Onun diğer mallarına göre küçükbaş hayvanı daha çokmuş. Sürü İçindeki bir kara koyunu iyeli diyerek sürü sürü malının kut'u ve bereketi olarak görüyormuş. Bir gün hayvanlar otlaktan dönerken kara koyunun olmadığı fark edilmiş. Kurnaz koyun çobanları zengine, koyunun bozkırda kuzulayıp kalmış olabileceğini söylemişler. Zengin, kendi kendisini yiyip çok sinirlenmiş. Sonunda delikanlılar akşam vakti otlakları kontrol etmeye çıkmışlar.

Biraz sonra hava kap karanlık olmuş. Ay ışığında karartısı görünen şeylerin hangisine varsalar hepsi qarağan imiş. İyice yorulduktan sonra delikanlılardan biri: “Nereye varsan qarağan, burası qarağanlı yer imiş göy” diyerek morali bozulmuş.

Onun için o yerin adı Qarağandı diye adlandırılmış (Janaydarov 2006: 194).

4.14. Balqaş-Mahabbat Köli/ Balkaş-Muhabbet Gölü

Arqa'daki Kökşe denizin(gölün) kıyısında malı-mülkünün haddi hesabı olmayan bir zengin yaşıyormuş. Bu zengin, gölün de bir kısmının sahibiymiş. Onun Balqaş adlı çok güzel bir kızı varmış. Kız yetişkin olduktan sonra fakir bir delikanlıya âşık olmuş. Onunla hiç kimseye bildirmeden gizlice buluşmaya başlamışlar. Babası, kızını zengin bir damada vermek istediğinden onun evden çıkmasına yasak koymuş. O, yoksul delikanlıyı da gölde boğup öldürmeleri için gizlice emir vermiş. Bunu bilen Balqaş eğer yeryüzünde onların birbirini sevmelerine imkân vermezlerse o zaman göl kendilerinin ebedi aşklarının mekânı olsun diye düşünmüş. Zengin (birinin) oğluna verileceği düğün arifesinde ki karanlık gecede, evinden kaçarak sevdiğinin yattığı derin dalgalara atlamış.

Kızın gerçek aşkının hürmetine (halk), gölü Balqaş diye adlandırmış. Bu gölün (Kökşe denizin) yakasını mekân eden halk, Balqaş'ı gerçek manada muhabbet gölü diye bilir (Janaydarov 2006: 196).

4.15. Bayanawıl Tuwralı Añız/ Bayanawıl Efsanesi

Geçmiş zamanlarda zenginliği ve adı âleme yayılmış Qarabay adlı bir zengin varmış. Onun ay denilse ağzı, gün denilse gözü var Bayan isimli güzel bir kızı varmış. Güzelliği ve görkemliği altı memlekete kadar yayılan Bayan'ı istetip almak isteyenlerin sayısı günden güne artıyormuş. Fakat Bayan, (ona) eş olmak isteyen delikanlıları beğenmeyerek geri çeviriyormuş.

(Gelene gidene) cevap vermekten rahatı kaçan Qarabay, kızına layık damadı bulmanın başka yollarını aramaya başlamış. Bu şekilde kendisinin Ayaköz'den Tümen'e kadarki alanı kaplayan yaylasının ortasına, çok güzel yeryüzü cenneti gibi yere, Bayan'ın köyünü kurdurmuş. Artık (dünür için) gelenler atlarının yönlerini o köye doğru çeviriyorlarmış. Her gün, oyun eğlence ve şenlikle geçiyormuş. Bayan'ı görmek isteyen delikanlılar, yiğitler onun köyünü ararken "Bayan'ın köyü nerde? Bayan köyü nerde?" diye soruyorlarmış.

Böylece bu tabiat harikası yer "Bayanawıl" diye adlandırılmış (Janaydarov 2006:198).

4.16. Şaytanköl/ Şeytangöl

Eskide, bir zenginın Suluwşaş adlı güzel bir kızı varmış. O zenginın kapısında hizmet eden kölesi Tezek ile cariyesi Şunaq evlenmiş ve Altay diye bir oğulları olmuş. Böylece Altay da Suluwşaş da yetişkin olmuşlar. Büyüyünce aynı yıl doğmuş olan bu iki genç birbirini sevmişler. Fakat zengin, kızını fakire verir mi! Ondan sonra, Altay'ın Qaysar adlı bir dostu varmış. Suluwşaş ile beraber üçü bir araya gelerek o yurttan kaçmışlar.

Onlar kaçıp, giderek Qarqaralı bölgesindeki Jiyrensaqal denilen yere yerleşmişler. Orada av avlayıp, kuş yakalayarak yaşamaya başlamışlar.

Bir gün Altay kuş avlamaya gitmiş ve büyük bir kayalık uçuruma denk gelmiş. O uçurumun zirvesinde kartal yuvası varmış. Altay oraya çıkıp kartalın yavrularını almak istemiş. Fakat işi rast gitmeyerek uçurumdan aşağıya yuvarlanmış.

Bu vakitte Suluwşaş, Taskentas'da sırnay* çalıyormuş. Aniden ta arkalardan hırıltılı (bir) ses duyulmuş. Birden dönüp baksa arkasında bir aslan durmakta (eski zamanlarda Sariaqqa'da aslan da kaplan da yaşıyormuş). Kız korkusundan göle düşerek ölmüş.

Qaysar, Suluwşaş'ı arayıp gelse gölün yüzünde kızın gömleğiyle başlığı yüzmekte. Dostlarından ayrılmış olmanın kederiyle Qaysar, "artık yaşamanın bir anlamı kalmadı" diyerek kayalardan göle atlamış ve ölmüş.

Bu olaydan beri üç gence kıyan bu göl "Şaytanköl" olarak adlandırılmış (Janaydarov 2006: 204).

4.17. Şubarat/ Alacaat Efsanesi

Eski zamanlarda Şamalğan Irmağının kenarında bir Kazak yaşıyormuş. Onun paha biçilmez hazinesi ve zenginliği Şubarat imiş. Bu tulpar* yarışlardan yarış koymayıp hepsini kazanıyormuş. Ünü her tarafa yayılmış. Ondan sonra, günlerden bir gün mükâfatı çok, uzak mesafeli bir yarış olacağı haberi gelmiş.

* sırnay: mızıka

* tulpar: Kahramanların bindiği soylu ve çok hızlı koşan at.

Yarıştan ümidi olan halk nice yürük atlarını alıp gelmişler. Atların bir günlük yerden yarışmaya başlayacakları belirlenmiş. At yarışı seher vakti başlamış. İki saat geçtiğinde Şubarat, diğer atların hepsini bir hayli geride bırakmış ve hızını yavaşlatmış.

Gün boyunca bazen hızlı bazen de tırıs giderek Şubarat bitişe yaklaşmış.

Onun arkasından yüz kadar at hızla geliyormuş. Çoğu yorgunluktan ölüp gitmiş. Çoğu biniciler yaralanmış ve sakat kalmışlar.

Akşama doğru tepebaşında yarışı seyreden halk, ufukta birkaç at görmüş. Hepsinin önünde rakiplerinden ok atımı boyu önde şubarat geliyormuş.

Fakat onların önünde sarp büyük bir yamaç varmış. Oraya kadar hızla gelen atlar birden durmuşlar. Halsizleşen atlar yamaca tırmanamamışlar. Bu atları yularından yedeklerine alıp doğru gelmişler. Sadece şubar tulpar yay gibi gerilerek tepebaşına doludizgin çıkıp birinci olmuş.

O zamandan beri bu dağ, “Şubarat” olarak adlandırılmaktaymış (Janaydarov 2006: 228-229).

4.18. Otawtas/ Otağtaş Efsanesi

Eski zamanlarda bir zenginin, tek kızı varmış. O kıza zengin bir yaşlı adam dünürü olmuş. Vereceği başlık parasına tav olan babası, kızını ona vermeye karar vererek hazırlıklara girişmiş. Düğün başladı başlayacak denilen bir vakitte kız, fakir bir delikanlıyla kaçıp gitmiş. Kızının böyle yapmasına çok sinirlenen babası:

-Peşlerinden gidip ikisini de öldürün! demiş.

Kız ile delikanlının atları çok yorulmuş, takipçiler de iyice yaklaşmışlar. O zaman kız:

-Ey Allah'ım! Bunlardan bizi kurtar! diye Allah'a yalvarmış.

O anda önlerindeki büyük taş tam ortadan ayrılmış ve kız ile delikanlı taşa girip gitmişler. Takipçiler gözlerine inanamayarak, hayretler içerisinde kalıp atlarını çevirmiş ve köye geri dönmüşler.

Bu dağın “Otawtas” adlandırılmasının tarihi böyle. Dağın şekli, uzaktan bakıldığında gerçekten de ak bir otağa benziyor (Janaydarov 2006: 192-193).

4.19. Ekibastuz Tuwralı Ağız/ İkibaştuz Efsanesi

Uzak yoldan yorulan ticaret kervanı bozkırda bir vakte geldiğinde mola verip, yemek yemek istemiş. Kuruyan etlerini alıp pişirmeye hazırlanmışlar. Fakat yakacak odun bulamayarak çaresiz kalmışlar. Toplayıp getirdikleri çer çöp ile çalı çırpı tez yanıp gidiyormuş.

Biraz vakitten sonra bozkırı gezip tezek aramaya gitmişler. Böylece ararken bir fare yuvasının içinden çıkmış tane tane kara yuvarlak taşları görmüşler. Bu (taşlar) ilginç gelmiş. Onları toplayarak, çuvala koyup alıp gelmişler. Biraz daha toplanan tezek ile ot yakmışlar ve biraz önceki kara taşları bir grup adam seyretmeye başlamış. Birisi avuçlayarak yanan ateşe doğru fırlatmış. Ateşe düşen tane tane taşlar ateşi şiddetlenip yanmaya başlamışlar.

Onu gören kervancılar:

-Yanan taş çıkan yermiş burası. Bu yere bir işaret koyup gidelim. Yurda vardıktan sonra herkesi yanımıza alarak, gelip bunları topluyoruz, deyip ticaret için getirdikleri büyük iki kesek tuzu birbiri üzerine koyup bırakmışlar.

Sonra herkes toplanıp gelmiş ve işaretledikleri yeri iki tuz kalan yer diye aramışlar. Onun için bu yer “Ekibastuz” olarak adlandırılmış.

Turkish Studies

Bu arada taş kömürünün geniş ocağı açılmış ve sonra Ekibastuz şehri meydana gelmiş. Ekibastuz, taş kömürünün dünyadaki en zengin olduğu yerlerden birisidir (Janaydarov 2006: 197).

4.20. Umay Bulağı/ Umay Pınarı

Eski zamanlarda Ala Tawların eteğinde bir aile yaşıyormuş. Onlar hiçbir şeyden darlık çekmiyormuş. Malları da çok, çocukları da hem gayretli hem de akıllı imiş. Bir gün bu eve de felaket uğramış, küçük oğulları çok hasta olmuş. Çocuk, gece gündüz yatakta bir oyana bir bu yana dönerek şuarsuz bir şekilde yatıyormuş. Tabipler onu dişi deve sütüyle yıkamışlar, yedi ak koyunun yününden yapılmış keçeye sarmışlar, porsuğun yağını yedirmişler, hastalığı kovalayıp çıkarmak isteyerek kamçıyla vurmuşlar. Qazı-qarta*, jal-jaya* yedirmişler. Fakat çocuk göz göre eriyip gidiyormuş.

Ana-babası evlatlarına nasıl yardım edeceklerini bilemeyerek üzüntüden karalar bağlamışlar. Bütün zenginliklerini son kuruşuna kadar oğlunu tedavi etmeye çalışan tabiplere vererek bu yolda sarf etmişler. Fakat hastalığı hiç kimse tedavi edememiş.

Bir gün, sabah erken anası evi toparlarken tekemetin* altında, oğlunun çocukluk günlerinden kalma bileziğini bulmuş. Yıllar önce yavrusunun çocukluk çağında kadın, yoldan yedi tane gök rengi akik boncuk/taş bulup onlardan yavrusuna bilezik hamail yapmış. Çocuğu, onu taktığında hiçbir bela ve musibetler bu eve uğramıyormuş.

(Halk arasında), böyle hamaillerin yabancı kişilere verilmemesi veya satılmaması gerektiği söylenirmiş. Ama ne çare! Bu şimdi eldeki tek değerli şey. Fakat tabip eski yedi akik buncuğu, bir şey etmez, diyerek bu süsü almamış. Kadın böylece eli boş dönmüş.

Kadın eve dönerken yayılmış büyüyen bir ağaç görmüş. Yaşlı alıç ağacı, kadına dallarını uzatıp, sanki merhametle kucaklayıp teselli edecekmiş gibi duruyormuş. Biçare kadın uzun süre ağlamış ve (o ağacı) anası gibi görerek derdini kederini ona anlatmış. Daha sonra Umay Ana'ya sunuyormuş gibi, hediye şeklinde, oğlunun bileziğini dala asmış. Yaptığı buymuş. Bileziğin ipi kopmuş ve boncuklar şakırdarak yere düşüp saçılmışlar. Onların düştüğü yerde o anda küçük çesmeler fişkırmış. Bilezikteki boncukların sayısı gibi o çeşmelerde yedi taneymiş.

Böyle bir keramet gören kadın, tüm çeşmelerden azar azar su alarak hasta oğluna, bu olağanüstü suyu çabucak içirebilmek için aceleyle evine yönelmiş. Çocuk, sudan birkaç yudum içip, hemen tamamen iyileşerek sıhhatine kavuşmuş.

-Bu, yaşlı ağaca dönmüş olan Tanrı Ana, Umay'ın kendisidir. Senin yakarışlı duanı işiterek sana merhamet etmiş, diye söylemiş bir yaşlı kadın. Çünkü Umay, bütün kadınlar ile çocukların hamisi, koruyucusu göy.

O zamandan beri halk arasında bu yedi çeşmenin suyu şifalı olarak görülür. Çeşmelerin aktığı bölgeyi halk Umaybulak diye adlandırmış. Eğer buraya sabah erken gelinirse çeşmenin dibinden gök rengi akik boncukları görmek mümkün olurmuş. Ancak onları Umay Ana halkın hepsine değil, sadece yardım sever, gönlü saf insanlara gösterirmiş (Janaydarov 2006: 224-226).

Sonuç

Göl ve pınar adları, Dağ taş ve belirli bir çevre adları ve Şehir adlarıyla ilgili olmak üzere üç başlık altında incelediğimiz, yer adlarıyla ilgili Kazak Türklerinin bu efsanelerinde eski inanç

* qazı- qarta: At etinden yapılan sucuk

* jal- jay: Atın en kıymetli eti

* Tekemet: Büyük, desenli keçe.

sisteminin izlerinin hâlâ saklanmakta olduğu görülmektedir. Efsaneler konu itibarıyla farklı kaynaklardan beslenirler. Bizim ele almış olduğumuz yer adlarıyla ilgili bu efsanelerin bir kısmında mitolojik köklerinin ön plana çıktığını görmekteyiz. Mitolojik kök, efsanelerde genel olarak “yaratılış (oluşum ve dönüşüm) efsanelerine” kaynaklık etmiştir. Bu efsaneler mitlerin inanç olmaktan çıkıp terbiyevi bir karaktere ya da neden sonuç ilişkisi içerisinde açıklayıcı bir işleve dönüşmelerinin sonucudur. Bizim ele almış olduğumuz toponomik efsanelerin bir kısmı da yaratılış efsaneleri grubuna girmekte bundan dolayı bu efsanelerde de mitolojik izler varlığını sürdürmektedir. Bu, en açık bir şekilde “Buwrabay’ın ortaya çıkması” efsanesinde görülür. Burada Buwrabay’ın Gök Tanrı tarafından nasıl yaratıldığı anlatılır. Buwrabay, Tanrı hapsirdiğinde torbasının deliğinden düşen yeryüzü parçacıklarından oluşmuştur. Buwrabay’la ilgili bir diğer efsanede de Buwrabay’ı koruyan ak buğra, Gök Tanrı tarafından gönderilmiştir. Yine Oqjetpes Batır’da düşman eline düşeceği zaman Gök Tanrı’dan kendisini bir taşa dönüştürmesini ister. Bu unsurların hepsi bize Kazak Türklerinin efsanelerinin içerisinde hâlâ eski inanç sisteminin kalıntılarının yaşamakta olduğunu gösterir. Fakat burada Gök Tanrı, eski mükemmel sıfatlarıyla değil de insanlar arasında işlevini kaybetmiş bir Tanrı şeklinde karşımıza çıkar. O, artık bir insan gibidir. Onun torbası vardır ve bu torba da deliktir. Yani Gök Tanrı artık kusurludur.

Yine Gök Tanrı tarafından indirilmiş olan Umay’ın da inanç sistemi içerisinde kalıntılarının devam ettiğini görmekteyiz. Varını yoğunu kaybeden kadın, çocuğunun hamail bileziğini Umay Ana’ya benzettiği ağaca ilştirir. Daha sonra yerden fıskıran pınarlarla çocuğu şifa bulur. Umay’ın fonksiyonu İslamiyet’ten sonra Fatma/ Fadime Ana inancına dönüşmesine rağmen bu efsane de hâlâ Umay ismi ve bu isimle zikredilen pınarla karşımıza çıkar. Sonuç olarak eski kültür, canlı bir şekilde eski hâlinde olmasa bile yeni kültür dairesine adapte olmuş bir şekilde Kazak Türklerinin efsanelerinde hâlâ yaşamaya devam etmektedir.

NOT: Bu makale, 19-25 Nisan 2010 tarihleri arasında Çeşmede düzenlenen “**II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi**”nde sunulan “Kazak Türklerinin Toponomik Efsaneleri” adlı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

KAYNAKÇA

- ÄWEZOV, Muhtar, **Waqt Jäne Ädebiyet**, Almatı, 1962.
- ÄWEZOV, Muhtar, **Ädebiyet Tariyhı**, Ana Tili Baspası, Almatı, 1991,
- ÄWEZOV, Muhtar-SOBOLEV Leonid, “Epos i Folklor Kazahskogo Naroda”, **Litaraturniy Kritik**, S.10-11 (Oktyabr-Noyabr 1939), s. 210-238.
- DİLEK, İbrahim, “Sibirya Türklerine Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler”, **Bilig**, Güz 2007, S. 43, s. 33-54.
- DOSMUHAMMEDOV, Haled, “Halıq Ädebiyetinin Mazmunı”, **Qazaq Folkloristikası**, (Ed. T. Äbilqasımova- A.Tamayev) Bilim Baspası, Almatı, 2007.
- ELÇİN, Şükrü, **Halk Edebiyatına Giriş**, Ankara, 2000, s. 314-315
- ERGUN, Metin, **Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi**, C.I-II, TDK Yay., Ankara. 1997.
- ĞABDULLİN, Mälik, **Qazak Halqının Awız Ädebiyeti**, Sanat Baspası, Almatı, 1996.
- İNAN, Abdulkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, TTK Basımevi, Ankara, 2000.
- JANAYDAROV, O., **Ejelgi Qazaqstan Añızdarı**, Aruwna Baspası, Almatı, 2006.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

-
- JUMALIYEV Q.- AQŞOLAQOV, T., **Qazaq Ädebiyeti- 9**, 23. Basılımı, Rawan Baspası. Almatı, 1997.
- KAŞGARLI MAHMUD, **Divanü Lügati't-Türk**, C.1, (Haz. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara, 1998.
- Kazahskiy Fol'klor v Sobranii G. N. Potanina**, (Red. Z. N. Palgova), İzdatelstvo "Nauka", Alma-Ata, 1972.
- KOSTYUHİN, Ye., "Skazki", **İstoriya Kazahskoy Literaturı, T. I, Kazahskiy Folklor**, (Red. N. S. Simirnova), İzdatelstvo "Nauka", Alma- Ata, 1968, s. 184-235.
- ÖRNEK, Sedat Veyis, **100 Soruda ilkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane**, İstanbul, 1988.
- ÖZKAN, İsa, "Türk Boylarının Sözlü Edebiyatındaki "Çeçen/Şeşen/Sesen" Terimlerinin Etimolojisi", **Uluslar Arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri**, Kültür Bakanlığı Yay., Mersin, 2000.
- POTANİN, Grigoriy, **Trudi Po Etnografii i Folkloru**, Altın Kitap, Astana, 2007.
- SAKAOĞLU, Saim, **Efsane Araştırmaları**, Konya, 1992.
- QASQABASOV, Seyit, **Janazıq**, Awdarma Baspası, Astana, 2002.
- Qazak Ertegileri**, II. Tom, Jazuwşı Baspası, Almatı, 2000.
- QONDIBAY, Serikbol, **Arğıqazaq Mifologiyası**, III. Kitap, Dayk-Press Baspası, Almatı, 2004.
- QODIRATBAYEV, Äwelbek, **Folklor tanuw Mäseleleri**, Köptomdıq Şığarmalar Jiynağı, I. Tom, Mersal Baspa Üyi, Almatı, 2004.